

MATN, UNING TURLARI VA ILMIY TADQIQOT MASALALARIGA DOIR

Yusupova Xurliman

Qoraqalpoq davlat universiteti tayanch doktoranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14868937>

Hozirgi tilshunoslikda tilning alohida yirik birligi (supersintaktik birlik) matn tilshunosligi deb ataladigan sohaning markaziy ob'ekti sifatida ilmiy tahlil qilinmoqda. Keyingi yillarda matnli aloqa ham maxsus ilmiy nuqtai nazardan o'rganilmoqda. Matnni ilmiy nuqtai nazardan o'rganishda uni so'z birikmasi va gapdan farqlash muhim bo'lib, matnning o'ziga xos kategoriyalari, qonuniyatlari borligi aytiladi. Tilshunos olim I.Rasulovning ta'kidlashicha, gap o'zaro sintaktik vositalar orqali bog'langan gaplar yig'indisidan iborat yirik birlikdan tashkil topgan sintaktik birlikdir. Shunda fikr nutqqa qaraganda bir oz to'liqroq bo'ladi. Hozirgi vaqtda matnlarning turlari va ularning xarakterli belgilarini aniqlash davom etmoqda. Matnning ma'lumot beruvchi, erkin yoki murakkab sintaktik birlikdan tuzilganligi, matn qismlari o'rtasida mazmunli va sintaktik bog'lanishning mavjudligi, fazoviy va zamon uyg'unligi, izchillik va to'liqlik, umumiy mavzuning mavjudligi kabi xususiyatlarni tushunamiz. Matn shunday belgilarni birlashtirgan kompozitsion kommunikativ-sintaktik shaxs hisoblanadi.

Ilmiy adabiyotlarda kontekst atamasi nutqning mahsuli sifatida qaraladi. "Kontekst – bu leksik yoki grammatik birlikning ma'nosi yoki tushunchasini aniqlashtirish uchun ishlatiladigan minimal og'zaki yoki lingvistik birlik. "Asosiy jihatdan bu so'z birikmasi, ba'zan jumla bo'lib, ko'p yoki kamroq paragraf yoki bitta matnga teng" [1.44]. Kontekst – bu so'zlarning semantik ma'nosi amalga oshiriladigan o'ziga xos kontekst, shuningdek, til va nutq vaziyati. Shu masalada S.D.Kacnelsonning quyidagi fikrini keltirish o'rinlidir:

"Hamma narsaning mavjudligining dalili lug'atlarda berilgan maxsus so'zlarda emas, balki lingvistik aloqalarda, to'liq xabarlarida, matnlarda va ulardagi so'zlarning minimal qismlarida o'z ifodasini topadi". So'zlar va ularning ma'nolari son bilan va barcha nutq orqali bog'lanadi va nutqdan tashqari ular faqat yagona potentsial birlik sifatida qaraladi. "Ularni mexanizm detallari bilan solishtirish mumkin, ularning vazifasi faqat bitta mexanizm bilan bog'liq holda tushuniladi". Olim Yu.M.Lotman: «Matnda tavsifiylik (muayyan fikr ifodalanishi kerak), chegaralanganlik (mazmun va tavsifda mutanosiblikning mavjudligi) va strukturaviy yaxlitlik xususiyatlari bo'lishi kerak» [2.64]. Ammo, badiiy matn uchun bunday belgilar alohida muhim element hisoblanadi.

Matn, media matn, gazeta matnlari va ularning xususiyatlari gazeta materiallari asosida o'rganilgan. Gazeta matnlari turli mavzu va janrlarga ega bo'lib, bu materiallarda funksional

uslublarning o'zni, qo'llanishdagi farqlari, ommaviy axborot vositalari matnlarida voqealarni yoritishga qo'yiladigan janr talablari, janrlarda funksional uslublardan foydalanishdagi farqlar, ularning o'xshash va farqli tomonlarini, gazeta matnlarini yozishda jurnalist va publitsistlarning yozish mahoratini o'rganish bir qator maqsad va vazifalarni ko'ndalang qo'yadi. Gazeta matnlarining ommaviy axborot vositalarining bir turi sifatidagi o'ziga xos jihatlari, ta'sir doirasi va jamoatchilik fikrini uyg'otish darajasi, gazetalarda yozish madaniyatini shakllantirishga ta'siri, ilmiy-nazariy yo'nalishlarini aniqlash va ko'rsatish asosiy vazifamizdir. Uning samaradorligini ta'minlash uchun tahlil, qiyosiy tahlil, sintez kabi usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Ommaviy axborot vositalarining yangiliklarni tarqatish, voqealarni etkazish va xabar berishdagi eng muhim elementi bu matndir. Xo'sh matn nima va uning qanday turlari mavjud? Biz eng avvalo mana shu savolga aniqlik kiritamiz.

Matn (lot. textus, plexus - til birligi) - inson fikrini etkazish yoki tarqatish kuchiga ega bo'lgan, unda belgi va so'zlar joylashtirilgan, to'liq mazmuni noyob deb hisoblanadi.

I.R.Galperinning fikricha, matn tushunchasining ikkita asosiy shakli mavjud: immanent (kengaytirilgan) va reprezentativ (ko'proq individual nuqtai nazarga qaratilgan, kontseptual). Immanent yondashuv matnga avtonom hodisa sifatida munosabatni, uning ichki tuzilishini kengaytirishga e'tiborni o'z ichiga oladi. Reprezentativ – matnga ko'proq tashqi tomondan yaqin voqea haqidagi ma'lumotlarni aniq, lo'nda va qisqa taqdim etish shakli sifatida qaraladi [3. 98].

Tilshunoslikda matn atamasi kengroq ma'noda, jumladan, og'zaki nutq normalarida ham qo'llaniladi. Matnni formatlash matn lingvistikasi va psixolingvistika sohalarida o'rganiladi. Masalan, I.R.Galperin o'zining ilmiy risolalaridan birida matnga shunday ta'rif beradi: "Matn - bu yozma hujjat shaklida ob'ektivlashtirilgan, turli leksik, grammatik va mantiqiy bog'lanishlar bilan birlashgan, ma'lum bir shaklga ega bo'lgan axborot elementlari to'plamidan iborat yozma xabardir. Har bir matnning o'ziga xos xususiyatlari, pragmatik yo'nalishi va shunga mos ravishda matnning o'ziga xos adabiy qayta ishlanishi mavjud" [4.110]. Demak, matn, jumladan gazeta matni ham, ma'lum bir o'ziga xos me'yorlarga asoslangan va shu me'yorlar asosida shakllangan gaplar yig'indisidan iborat. Muayyan bir mavzu doirasida yozilgan yoki endi yoziladigan matn eng avvalo muallif va uning so'zlarni to'g'ri qo'llanish mahoratiga bog'liq. Matn auditoriyaning e'tiborini qozonishi yoki e'tiborni tortmaydigan bo'lib qolishi ham muallifning yozish tajribasini ko'rsatadi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, matnning to'g'ri tuzilishi undagi har bir kichik belgining joylashishi va qo'llanish darajasiga ham bog'liq.

Ayni paytda keng qamrovli media tadqiqotlari ishlab chiqilmoqda. Tilshunoslikning medialingvistika deb nomlangan yangi sohasi paydo bo'ldi va u o'z ishiga media matnlarni o'rganuvchi turli fanlarni birlashtirdi. Medialingvistika – bu media sohasidagi zamonaviy bosma nashrlar, audiovizual va Internet tilini o'rganadigan fan.

Medialingvistika faqat til bilan bog'liq bo'lmay, balki nutq madaniyati, nutq madaniyati amaliyoti, ma'lum bir sohadagi nutq birliklari, mediatekstlar, ommaviy axborot vositalari matnlarining janrlarga bo'linishi va nihoyat, lingvistik resurslar (leksik, grammatik), shuningdek, media stilistikasini o'z ichiga oladi. Aytishimiz mumkinki, medialingvistika qaysi sohalarni qamrab olmasin, ularning salmoqli qismini mediamatnlar tashkil etadi. Sababi, yuqorida aytib o'tganimizdek, har qanday turdagi axborot vositalarida, xoh matn yoki video ko'rinishida bo'lsin, axborotni tarqatish yoki qabul qilishning asosiy manbasi matn hisoblanadi.

Matn va nutq tushunchalari azaldan o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib kelgan, ya'ni har qanday matn nutq doirasida va nutqning tabiatiga ko'ra shakllanadi. Shunday qilib, media matni, jumladan gazeta matni - bu ma'lum bir gazetaga xos bo'lgan, muallifning o'ziga xos xarakterini (ma'ruzachi va uning sub'ekti o'rtasidagi qat'iy munosabatni) belgilab beruvchi matn turi va u muayyan auditoriya uchun mo'ljallangan o'ziga xos matnli tasvirdir [5.15]. Tilda matnlarni emas, balki ularni shakllantirish yo'nalishlari mavjud. Matnlarni shakllantirishda nafaqat til, balki ong (mantiqiy, psixologik tamoyillar), axborot, axboriy bilimlari va boshqa omillar ham ishtirok etadi.

Matnda ma'no yaratishning eng muhim usuli - matn va nutq o'rtasidagi munosabatlar hisoblanadi.

Bugungi kunda media matnlarini uchta shaklda tasvirlash imkoniyati mavjud. Ular qo'yidagicha:

- 1) Xulosa. O'tmish, qilingan harakatlar, aytilgan so'zlar yoki bajarilgan harakatlar matnlarda o'z ifodasini topadi;
- 2) Hozirgi vaqtda sodir bo'layotgan voqeani bevosita tasvirlash;
- 3) Kelajakda sodir bo'lishi kutilayotgan voqea yoki harakatni bashorat qilish.

Bugungi kunda matnlarni, ya'ni ularning tuzilishi va mazmunini o'rganish eng muhim vazifalardan biri sifatida yuzaga chiqmoqda. Shu o'rinda, matnlarni ikki shaklda o'rganish mumkinligi mavjud:

- 1) Matnning ichki tuzilishini, grammatikasini va so'z birliklarini o'rganish;
- 2) Matnni yaxlit holda o'rganish, ya'ni matnning mazmuni, ijtimoiy ahamiyatini anglash.

Savol tug'ilishi mumkin: nima uchun matnlarni, ularning turlarini va o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish kerak? Rus olimi Ya.Solganikning fikricha, bunday tadqiqotlar matnni qaysi elementlar matnga aylantirganligini, qanday adabiyotlar va matn tabiatida qanday farqlar mavjudligini va turlarni matn sifatida aniqlashtirishni bilishga yo'naltiradi [6.42].

Gazeta matnlari gazeta tilidan kelib chiqib shakllanadi va jamiyatdagi odamlarning har bir masala yuzasidan fikr va qarashlarini aks ettiradi. Gazeta matnlarining o'ziga xosligi, birinchi navbatda, ularning maqsadli auditoriyaga yo'naltirilganligidadir. Tadqiqotlarga ko'ra, matnning bir nechta turlari mavjud. Ular:

Dialog shaklidagi matnlar;

Monolog ko'rinishidagi matnlar.

Dialog – og'zaki muloqotning bir turi bo'lib, unda ma'lumotlar almashinuvi davomida ishtirokchilar o'rtasidagi suhbat shaklida amalga oshiriladi.

Monolog – nutqning yana bir turi bo'lib, bir-biri bilan ma'no va grammatik jihatdan uzluksiz bog'langan, har bir jihati bilan izchil bo'lgan gaplar turkumidan iborat. Monolog o'quvchiga, tinglovchiga yoki ma'ruzachining o'ziga qaratilishi mumkin.

Gazeta matnlari tilini har tomonlama tahlil qilish va o'rganish adabiy tilning o'ziga xos rivojlanish tendensiyalari va o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish bilan chambarchas bog'liqdir. Shuning uchun tilshunoslikda gazeta matnlari tilini o'rganishga katta e'tibor beriladi. Rus va turkiy xalqlar tilshunosligida gazeta matnlari tilini o'rganish o'tgan asrning boshlarida boshlangan [7.112]. Rus tilshunosligida G.O.Vinokur, M.Gus, Yu.Zagoryanskiy, N.Kaganovich, N.Kondakov, G.Solganik, N.Kokhtev, V.Boguslavskiy, V.Kostomarov, A.Gorbunov kabilar gazeta matnlari tilini turli aspektlarda o'rgangan. A.Kovalenko, K.Primina, A.Podchasov, N.Chigina, A.Kinderknecht kabi olimlarning ingliz tilidagi gazeta matnlari bo'yicha ko'plab ilmiy ishlari mavjud. Qoraqalpoq va ingliz tilidagi gazetalar asosidagi gazeta matnlarini qiyosiy tahlil qilish har ikki til uchun ham dolzarb masala hisoblanadi.

REFERENCES

1. Yo'ldoshev M., Muhamedova S., Saparniyazova M. Matnligistikasi. – Toshkent: «Ishonchli hamkor», 2021. – B. 44.
2. Lotman Yu. Struktura xudojestvennogo teksta. – Moskva: Iskustvo, 1970. – S. 64.
3. Galperin I.R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. – Moskva: Nauka, 1981. – S. 98.

4. Galperin I.R. Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniya. – Moskva: Nauka, 1981. – S. 110.
5. Solganik G.Ya. K opredeleniyu ponyatiy «tekst» i «mediatekst» // Vestnik Moskovskogo Universiteta. – Seriya 10. Juranalistika. №2. 2005. – C. 15.
6. Solganik G.Ya. K opredeleniyu ponyatiy «tekst» i «mediatekst» // Vestnik Moskovskogo Universiteta. – Seriya 10. Juranalistika. №2. 2005. – C. 42.
7. Orazimbetova Z.K. Qaraqalpaq gazeta tiliniń stillik ózgeshelikleri. – Toshkent: Nihol media, 2019. – B. 112.